

FERTŐ IMRE

Az agrárpolitika politikai gazdaságtana II.

Az agrárpolitikák magyarázata

A tanulmány bemutatja, hogy az új politikai gazdaságtan eredményei miként alkalmazhatók az agrárpolitikák megértésében. Az agrárprotekciónizmus-vizsgálatokból származó, az agrárpolitikák jellemzőire vonatkozó legfontosabb stilizált tények mentén ismertetjük a különböző elméleteket. A vizsgálatok eredményei szerint az élelmi-szerekre fordított kiadások aránya a fogyasztók költségvetésében, az érdekcsoportok nagysága és térbeli kiterjedtsége, az agrárpolitika bevezetése előtti relatív jövedelmi helyzet, a programokból származó holtteher-veszteségek, az adott ország mezőgazdasági termékekből származó kereskedelmének státusa (importőr vagy exportőr) az agrárpolitika jellemzőinek fontos meghatározói. Az elméletekből származó hipotézisek alól azonban az empirikus vizsgálatok túl sok kivételt találtak, valamint számos jelenség továbbra is magyarázatra vár, ugyanakkor még nem rendelkezünk olyan elmélettel, amely képes lenne a különböző tapasztalatokat egységbe fogni.*

Az új politikai gazdaságtan különböző megfontolásai az agrárpolitikák magyarázatában jól ismertek a közgazdászok és a politikatudománnyal foglalkozók körében. E tanulmányban megvizsgáljuk, hogy ez az elméleti keret mennyiben járult hozzá a létező mai, illetve a korábban alkalmazott különböző agrárpolitikáknak, valamint azok időbeli változásainak a jobb megértéséhez. Bár az eddigi kutatások rendkívül szerteágazók, a vizsgálatok legfontosabb kérdései a következők voltak. Mi magyarázza a mezőgazdasággal szembeni diszkriminációt? Mi a magyarázata az egyes országokban működő sajátos agrárpolitikai eszközkombinációknak, azaz miért éppen az adott termelői- és fogyasztóiár-torzítások, kereskedelmi korlátozások, valamint árfolyam-politikák kombinációját alkalmazzák? Miért mikor és hogyan cserélik fel az egyes országok a mezőgazdaságot diszkrimináló magatartásukat annak erőteljes támogatására a gazdasági fejlődés folyamatában? Miért követnek hasonló helyzetben lévő országok eltérő agrárpolitikát, illetve fordítva: különböző adottságú országok miért folytatnak hasonló agrárpolitikát? Milyen lobby, valamint érdekszervezeti magatartás várható meghatározott szituációkban, és a megfigyelt cselekvések vajon megfelelnek-e az elméletből következő várakozásoknak?

Az agrárpolitikák okainak vizsgálata három fontos célt is szolgálhat (Brooks [1996]). Egyrészt lényeges annak figyelembevétel, hogy a politikai döntéshozókat mennyiben korlátozzák a politikai szükségszerűségek, és miként tudják a politikai vitákat a politikai megvalósíthatóság, valamint a gazdasági és társadalmi igények keretei között értelmezni, illetve tartani. Ha ugyanis a politikai kényszerűségek természetét és forrásait ismerjük, akkor sokkal könnyebb megbirkózni velük. Másodsor, endogén politikai perspektívából

* A tanulmány az OTKA F018134 számú, Az agrárpolitika politikai gazdaságtana című programja keretében készült.

úgy tűnik, hogy az eddigi tanulmányok (például *World Bank* [1986], *Tyers–Anderson* [1992] és *OECD* [1995]) lényegesen alábecsülték a nemzetközi kereskedelem liberalizálásából származó nyereségeket. Ennek oka, hogy ezek a vizsgálatok azt próbálták megbecsülni, hogy miként reagál az egyes országok kereskedelme a protekcionizmus csökkentésére. Ugyanakkor nem vették figyelembe, hogy a kereskedelmi volumenek változása egyben a protekcionizmus iránti keresletet is befolyásolja. Erre a tényre azonban idáig az agrárközgazdászok csak kevés figyelmet fordítottak. *Trefler* [1993] tanulmánya például az Egyesült Államok ipari importja és a nem vám jellegű korlátozások közötti kapcsolatot vizsgálva, úgy találta, hogy a liberalizálás tízszer nagyobb nyereséggel járna, mint azt eredetileg gondolták. Harmadszor, a politikai gazdaságtani megközelítés növelheti a közvélemény ismereteit arról, hogy miként is működik valójában az (agrár)politika. A fogyasztók és az adófizetők ugyanis nagyrészt nincsenek tisztában az agrárpolitikák következményeivel: sem azzal, hogy az adott agrárpolitika mennyiben szolgálja meghirdetett céljait, sem annak okaival. Az előbbiről a hagyományos közgazdasági elemzések adhatnak információt, míg az utóbbira a politikai gazdaságtani vizsgálatok nyújtanak betekintést.

A következőkben többnyire az agrárprotekcionizmus-vizsgálatokból származó, az agrárpolitikák jellemzőire vonatkozó legfontosabb stilizált tények mentén mutatjuk be az agrárpolitika politikai gazdaságtanának eredményeit. Pontosabban ismertetjük, hogy milyen alternatív elméleti magyarázatai alakultak ki az agrárpolitikáknak, illetve ahol lehet, a teoretikus eredményeket szembesítjük az empirikus vizsgálatokkal.

A fejlődő és fejlett országok agrárpolitikái közötti különbség

A legnagyobb figyelmet kapott stilizált tény az irodalomban, amely végül is elindította a politikai gazdaságtani kutatásokat, hogy általában a fejlett ipari országok erősen támogatják a mezőgazdaságukat, míg a fejlődő országok adóztatják az agrárszektor (például *Bale–Lutz* [1981], *Byerlee–Sain* [1986], *Krueger* [1992], *World Bank* [1986], *Wiebelt és szerzőtársai* [1992]). Ehhez járult még az a megfigyelés, hogy a fejlett országok fejlődésük korai – az ipari forradalmat megelőző – szakaszában szintén negatívan diszkriminálták mezőgazdaságukat, illetve számos újonnan iparosodó délkelet-ázsiai ország korábbi mezőgazdaságot adóztató politikáját protekcionista kormányzati magatartás váltotta fel. Más szavakkal: úgy tűnik, hogy a gazdasági fejlődés egyben az agrárprotekcionizmus növekedésével jár (*Balisacan–Roumasset* [1987]).

A fentiek első hallásra meglehetősen meglepőnek tűnhetnek. A fejlődő országokban ugyanis a mezőgazdaságnak jelentős súlya van a gazdaságban, a munkaerő többsége a mezőgazdaságban dolgozik, a lakosság a rendelkezésre álló jövedelmének nagy részét az élelmiszerek megvásárlására költi. Ezzel szemben a fejlett országokban kicsi az agrárszektor részesedése a gazdaságban, a munkaerőnek csupán néhány százalékát foglalkoztatják a mezőgazdaságban, a háztartások kiadásaiiban alacsony az élelmiszerek hányada (Engel-törvény). Egy demokratikus társadalomban azonban a kormányzat nem szegülhet szembe hosszú távon a lakosság, a választók többségének igényeivel. Miért „zsákmányolják ki” akkor a fejlődő országokban a mezőgazdaságot, ahol a népesség nagy része abból él, illetve miért támogatják az agrárszektor a fejlett országokban, ahol a farmerek csak a lakosság kisebbségét adják? Ezt a jelenséget gyakran számparadoxonnak (*Olson* [1986] és [1990]), vagy fejlődési paradoxonnak (*Timmer* [1991]) szokták hívni.

A fentiek magyarázatára számos egymással versenyző, illetve egymást kiegészítő elmélet született, amelyek azonban megközelítési módjukban jelentősen különböznek egymástól. A magyarázatok első csoportjába azok a modellek tartoznak, amelyek háttérben

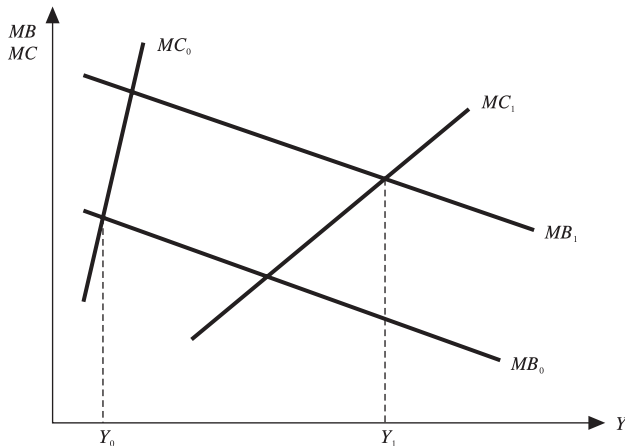
a kormányzati magatartás korábban már említett úgynevezett klíringháztípusának feltételezése áll. Ennek az irányzatnak legbefolyásosabb képviselője Mancur Olson, aki saját kollektív cselekvés-elméletét használta fel az agrárprotekciónizmus okainak feltárására. Olson [1985], [1986] és [1990] érvelését a következőkben lehet összegezni. A fejlődő országokban a farmerek nagy száma következtében a kollektív cselekvés, azaz esetünkben a támogatások és egyéb kedvezmények kiharcolása, megfelelő szelektív ösztönzők hiányában csak nehezen megvalósítható, hiszen nagy a kísértés a farmer-érdekképviseleti szervezetek tagjainak részéről a potyautas-magatartás követésére. A szervezkedési nehézségekhez hozzájárul az is, hogy a mezőgazdasági termelők területi szétszórtsága nyilvánvalóan nagyobb, mint az iparban dolgozó társaiké. A kollektív cselekvésre való képességüket ugyanakkor jelentősen befolyásolják a kommunikáció és a szállítás költségei is. A fejlődő országokban vagy a fejlett országok fejlődésének korai szakaszában azonban nincs, illetve nem létezett sűrű, modern szállítási és telekommunikációs hálózat. Az iparban ugyanakkor a vállalatok kis száma és térbeli közelsége a fejlődés korai szakaszában is lehetővé tette az iparban dolgozók hatékony szervezkedéseit. A gazdasági fejlődéssel egyidejűleg azonban javultak a szállítás és a kommunikáció feltételei, következésképpen a vidéki régiókban is meg tudták oldani a kollektív cselekvés megszervezésének nehézségeit. Ezzel egyidejűleg a mezőgazdasági termelők száma is jelentősen csökkent. Mindezek következtében a fejlett országokban néhány évtized óta a farmerek sikerrel küzdenek az állami támogatások megszerzéséért, míg a fejlődő országok termelői rendszerint alulmaradnak a pótlólagos erőforrásokért folytatott harcban.

Bates–Rogerson [1980] érdekes alternatívát javasolt az agrárprotekciónizmus és a gazdasági fejlődés közötti kapcsolat magyarázatára. Modelljük abból indul ki, hogy a társadalom olyan termelő-fogyasztó csoportokból tevődik össze, amelyek a termelésben specializáltak, a fogyasztásban viszont nem. Ezért az egyes csoporttagok csak egy meghatározott terméket állítanak elő, ezzel szemben sokféle fogyasztási jószágot vásárolnak. Ezek a csoportok koalíciókat hoznak létre annak érdekében, hogy a kormány támogassa azon árucikkek előállítását, amelyeket tagjaik termelnek. Feltételezésük szerint a nagyobb koalíciók nagyobb áremelkedést tudnak tagjaik számára elérni, ezért a koalíciók nagyságuk növekedésére törekcszenek. Az új csoport csatlakozásának is vannak azonban költségei, amelyet a koalíció valamennyi tagjának meg kell fizetni az új csoport termékének magasabb árában. Ez a költség akkor lehet különösen nagy, ha az új csoport által előállított jószágnak nagy a részesedése a fogyasztási javak összességében. Ezért az ilyen termékeket előállító csoportok általában nem vonzó partnerei az állami támogatás megszerzéséért létrejött koalícióknak. A fejlődő országokban viszont – mint tudjuk – az élelmiszerek nagy részarányt képviselnek a fogyasztásban. Továbbá a farmerek ezekben az országokban nem specializálódnak meghatározott termékek, például adott gabonafélék előállítására. Ezért úgy lehet őket jellemezni, mint egy olyan csoportot, amely élelmiszert termel *általában*, nem pedig olyan csoportok együtteseként, amelyben az egyes csoportok *különböző* típusú élelmiszereket állítanak elő. Következésképpen a fejlődő országokban a farmereket általában mindaddig nem fogják támogatni, amíg a támogatásban részesülő koalícióban a többi tag számára nagy terhet jelent (az élelmiszerekre fordított kiadások jelentős nagysága miatt) a mezőgazdasági termelők csatlakozása. Másrésztől a fejlett országokban az élelmiszerekre fordított kiadások hányada alacsony, ezért a farmerek már nem tekinthetők költséges koalíciós partnernek. Ezzel párhuzamosan a farmerek ezekben az országokban jelentősen specializálódtak a termelésben, ezért a különböző típusú termelőket már külön csoportként lehet kezelni, így az egyes csoportok termékeinek aránya a fogyasztásban még tovább csökken. Következésképpen a farmerek egyre gyakrabban válnak az állam által támogatott koalíciók tagjaivá. Bates és Rogerson elméletét azonban nem tekinthetjük Olson

elképzelései versenytársának, hanem sokkal inkább annak újabb szempontokkal való kiegészítésének.

Az *Anderson és Hayami* [1986] által szerkesztett tanulmánykötetből egy újabb, az előbbieknél összetettebb magyarázatát olvashatjuk ki az agrárprotekciónizmus okainak kialakulására elsősorban délkelet-ázsiai példákkal alátámasztva. A szerzők gondolatmenete a következő. Alapfeltevésük a közösségi választás elméletének hagyományai szerint, hogy a politikusok a hivatalban maradásuk valószínűségét akarják maximalizálni, míg az érdekcsoportok az állami támogatások elérésére, illetve növekedésére törekednek mindaddig, amíg az ebből származó haszon fedezi a megszerzésére fordított költségeket. Az agrárprotekciónizmus politikai piacát ennek megfelelően az *1. ábrán* illusztráljuk. A függőleges tengelyen a mezőgazdaságnak nyújtott állami támogatásokból származó kormányzati határhasznot (*MB*), illetve határköltséget (*MC*) mérjük, míg a vízszintes tengelyen a farmereknek nyújtott transzferek nagyságát (*Y*). A határhaszon ebben az esetben a kormányzat számára azt jelenti, hogy mekkora pótlólagos politikai támogatásra számíthat a mezőgazdasági termelőkől egy újabb egységnyi transzfer révén. A határhaszongörbe lefelé fog lejteni, mivel a politikai támogatás intenzitása valószínűleg csökkenni fog az újraelosztás magasabb szintjén. Az agrárszektor támogatásából származó határköltség azt jelenti, hogy a kormányzat mekkora pluszköltségre számíthat a farmereknek nyújtott pótlólagos szubvenciók miatt a nem mezőgazdasági csoportok tiltakozása következtében. A határköltséggörbe felfelé hajlik, mivel az agrártermelőknek nyújtott támogatás emelkedése várhatóan növekvő tiltakozást fog kiváltani a társadalom többi csoportjainak részéről.

1. ábra
Az agrárprotekciónizmus politikai piaca

Tegyük fel, hogy a kiinduló helyzetet az MB_0 és az MC_0 görbék jellemzik, illetve a kettő metszéspontjában az Y_0 az egyensúlyi jövedelemtranszfer nagyságát mutatja! A határhaszongörbe jobbra, illetve felfelé MB_1 -be tolódik, mivel gazdasági fejlődés során a mezőgazdaságban javulnak a szállítás és a kommunikáció feltételei, ezért a farmerek céljaik elérésére hatékonyabban képesek politikai szervezeteiket létrehozni. A határköltséggörbe is jobbra, MC_1 -be mozdul el a következő okok miatt. Az élelmiszerek egyre kisebb arányt képviselnek a nem farmer háztartások kiadásaiban. A mezőgazdaságban egyre kevesebb munkaerőt foglalkoztatnak, ezért a kormányzat könnyebben meg tudja

adóztatni a nem mezőgazdaságban dolgozókat, hogy támogathassa a farmereket, hiszen a kívánt jövedelemtranszfer nagyságának terhe sokkal több adófizető között oszlik meg. Az élelmiszer-ellátás biztonságára való törekvés csökken, ezért a nem mezőgazdaságban tevékenykedők kevésbé tanúsítanak ellenállást az agrárszektor támogatásával szemben. A gazdaság fejlődésével egyre több iparág jelenik meg, amelyek a potyautas-probléma miatt nehezen képesek megszervezni magukat. A fentiek eredőjeként láthatjuk, hogy az új határköltés- (MC_1) és határhazsongörbéhez (MB_1) tartozó egyensúlyi ponthoz a korábbinál magasabb jövedelemtranszfer-érték tartozik, azaz a politikai piacot meghatározó tényezők változásai következtében a mezőgazdaság nagyobb támogatáshoz jut.

A magyarázatoknak ez a csoportja elsősorban az érdekcsoportoknak és az elosztási koalícióknak a szervezkedési nehézségeire, illetve az azokat meghatározó tényezőkre koncentrál. Ezzel szemben az alternatív elméletek Downs [1957] nyomán a politikusok és a választók közötti kapcsolatok elemzésére helyezi hangsúlyt (*de Gorter-Tsur* [1991], *de Gorter-Swinnen* [1993] *Swinnen* [1994]). E modellek struktúrája, valamint kiinduló feltevései alapvetően eltérnek mind az önféjű kormány, mind a klíringházkormány megközelítéstől. Az elmélet a racionális, önérdekű és teljesen informált politikus, illetve szavazó magatartásának feltételezésén nyugszik. A politikai támogatás megszerzésére törekvő politikus (aki az állami támogatások kínálója) és a politikai támogatást nyújtó állampolgárok (akik a különböző transzferek és kedvezmények iránt keresletet támasztanak) közötti interakciók határozzák meg a politikai piac egyensúlyát, esetünkben az agrárpolitika protekcionista vagy diszkrimináló jellegét. A politikusok tehát a politikai támogatás megszerzéséért versenyeznek. Ezt a szavazatok, a népszerűségi indexek és más tevékenységek fejezhetik ki, amelyek a polgároknak a kormányzat iránti preferenciáit mutathatják.

A feltevés szerint tehát a kormányzat különböző akciói a politikai támogatástól függenek, és fordítva. A kollektív cselekvés, mint láthatjuk, azonban nem szerepel ebben a megközelítésben, ezért a potyautas-problémát sem veszik számításba a meghatározó tényezők között. A politikus-választópolgár-modell legfontosabb eredménye, hogy a különböző csoportok (például mezőgazdasági termelők és ipari dolgozók) közötti egy főre jutó relatív jövedelemváltozás arra fogja indítani a politikusokat, hogy kompenzálják azt a csoportot, amelyiknek a jövedelme relatíve csökken. A politikai önérdek, amelyik az exogén módon relatív jövedelemcsökkenést elszenvedő csoportok számára támogatást ad, fontos magyarázatát adja az agrárprotekciónizmusnak.

A modell abból indul ki, hogy a gazdaságban két szektor van: a mezőgazdaság és az ipar. Továbbá felteszi, hogy a farmerek relatív jövedelme külső hatások következtében csökken. Ez arra indítja a racionális politikusokat, hogy igyekezzenek részlegesen ellensúlyozni ezt a jövedelemvesztést. A politikusok ugyanis növelhetik támogatottságukat, ha az ipartól erőforrásokat csoportosítanak a mezőgazdaságba azért, hogy a farmereknek jövedelemtranszfereket nyújtsanak. Ennek oka, hogy adott nagyságú támogatás mellett a magasabb jövedelmű szektor (ipar) marginálisjövedelem- vagy jólétváltozása kisebb lesz, mint az alacsonyabb jövedelmű ágazat (mezőgazdaság) marginálisjövedelemváltozása. A politikusok tehát a két szektor közötti marginálisjólét-változások különbségeit kihasználva, növelhetik a teljes politikai támogatottságukat.

A modell másik fontos eredménye, hogy a mezőgazdasági protekciónizmus növekedni fog a farmerek számának csökkenésével. A politikai támogatottság növekedése az elosztási hatások következtében ellensúlyozza a farmerszavazók számának visszaesése miatti politikaitámogatottság-csökkenést. Ezt az elméleti eredményt először *de Gorter-Tsur* [1991], valamint *de Gorter-Swinnen* [1993] vezették le. Igaz ugyan, hogy amikor a farmerek száma csökken az iparban dolgozó társaikéhoz képest, a farmerek kevésbé lesznek fontosak szavazatszámban kifejezve, azonban a támogatás sokkal olcsóbb lesz,

mivel relatíve kevesebb farmer van az ágazatban. A kormányzatnak azonban könnyebb a mezőgazdaság támogatásához szükséges adót begyűjteni, mivel az egy főre jutó adó csökken, amikor az iparban dolgozók száma emelkedik.¹ Hasonló eredményre juthatunk tehát, mint Olson – anélkül, hogy bármiféle kollektív cselekvést vagy lobbyszást bekapcsoltunk volna az elemzésbe.

A programokból származó holtteher-veszteségek növekedése viszont a politikus–választópolgár-modellben is a farmereknek nyújtott támogatás csökkenéséhez vezet. A hagyományos jóléti közgazdaságtani modellekből tudjuk, hogy a különböző transzferek – a használt agrárpolitikai eszköztől és a transzfer szintjének nagyságától függően – eltorzítják az individuális választásokat. Az agrárpolitika haszonélvezői, a farmerek nettó hasznát ugyanis csökkentik adott nagyságú transzfer mellett az abból származó holtteher-veszteségek. Az agrárprogramok veszteséinek, az ipari dolgozóknak a költségei viszont nőnek a holtteher-veszteségek miatt, mivel adott nagyságú transzfer mellett az egy főre jutó adóterhek emelkednek. A nettó transzfer csökkenése miatt a farmerek csak kisebb mértékben támogatják a kormányt, míg az ipari dolgozóknak az adóterhek emelkedése miatti kormányval szembeni tiltakozása erősödni fog. Mindkét hatás az egyensúlyi transzfer csökkenéséhez vezet.

A fenti elméleti eredmények bármennyire is meggyőzőnek tűnnek, néhány tényező elbizonytalanít a modellek magyarázóerejének teljes értékűségét illetően. *Először* is az a tény, hogy a fejlődő országok adóztatják mezőgazdaságukat, nem szükségszerűen inkonzisztens a jóléti közgazdaságtan mindent tudó, jóságos diktátor típusú kormányzat feltevésével. Annak érdekében ugyanis, hogy egy kormány közjóságokat állítson elő, szükség van adó kivételre. Egy fejlődő országban, ahol a mezőgazdaság aránya nagy a gazdaságban, a mezőgazdasági termelés megadóztatása valószínű, hogy racionális megoldás lehet az optimális adó szerkezet kialakítása érdekében. Különösen abban az esetben, ha az adózás adminisztratív költségei arra kényszerítik a kormányt, hogy a bevételeinek többsége közvetett adókon, vámokon és felhasználói díjakon alapuljon. Bár a fejlődő országok adózásáról, illetve költségvetési politikájáról szóló tanulmányok ezeket a politikákat általában szuboptimálisnak találták (*Newbery–Stern* [1987]), a bevételi megfontolásokat azonban nem lehet elhanyagolni a mezőgazdaság adóztatására való hajlandóság magyarázatában (*Tolley és szerzőtársai* [1996]).

A *második* probléma, hogy a fejlődő országok többsége nem jellemezhető a versengő politikai pártokon alapuló demokráciák tulajdonságaival, míg a fejlett országok általában ezzel szemben demokratikus berendezkedésűek. Ezért a fejlődő országokban az egyes érdekcsoportok vagy elosztási koalíciók szavazatokat szállító képessége lényegtelen, míg a fejlett országokban ez döntő tényező lehet. Más szavakkal, az agrárprotekciónizmusról szóló empirikus irodalom többsége idáig figyelmen kívül hagyta a politikai intézmények szerepét a lehetséges változók között. Ez azért érdekes, mivel az agrárpolitikák magyarázatának elméleti hátterét szolgáló irodalomban többen is hangsúlyozzák a politikai intézmények szerepét a politikai cselekvések formálásában (*Becker* [1983], *Bardhan* [1990]).

Bates [1988] szerint az egyes érdekcsoportok közötti verseny mellett legalább olyan fontos szerepe van az általános szabályok alóli kivételeknek, privilegizált kedvezmények megszerzéséért folytatott versenynek. Ennek a jelenségnek az eredménye Afrikában arra vezetett, hogy a politikai rendszer a polgárok többsége akarátának a semlegesítése, illetve figyelembevétel nélkül működjön. Az ilyen típusú politika elsősorban a versenyző

¹ *De Gorter–Swinnen* [1995] *Brooks* [1995]-tel vitatkozva, felhívják a figyelmet arra, hogy modelljükben az egyes csoporttagok politikai támogatása nem a relatív jövedelemellátottság közvetlen függvénye, hanem inkább a transzfer szintje által indukált hasznosságváltozás. Ha a politikai támogatás csak a jövedelem-transzfer szintjének a függvénye, akkor az optimális transzfer nagysága zéró, és a relatív jövedelemváltozás nem befolyásolja a politikát (*de Gorter–Tsur* [1991]).

pártok hiányára vezethető vissza. A politikának ez a formája csekély érzékenységet mutat az olyan politikai erők iránt, amelyek a többség érdekeit akarják képviselni. Ez ugyan segít megmagyarázni a fejlődő országok agrárpolitikáját, de továbbra is nyitva marad a kérdés: miért támogatják a fejlett országok mezőgazdaságukat, amikor a farmerek csak a szavazók kis töredékét adják.

A kérdésre adott válasz részben azon a tényen nyugszik, hogy a fejlett országokban nem igazán lehet többségi csoportról beszélni. Minden csoport – akár támogatott, akár adóztatott – kisebbség. Ezért, amint Bates és Rogerson felismerte, sokkal érdekesebb az a kérdés, hogy a farmerek általában miért tartoznak a fejlett országokban azon csoportosulások tagjai közé, amelyek állami támogatásokhoz jutnak?

Beghin és Kherallah [1994] az agrárprotekciónizmus és a politikai intézményrendszer kapcsolatát vizsgálta meg. Elemzésükben 25 ország és 22 termékcsoport szerepelt az 1982 és 1987 közötti időszakokra vonatkozóan, a protekcionista intézkedések között az input- és output-intervenciókat, az infrastruktúra-fejlesztéseket és a gazdaság egészére ható politikákat vették figyelembe. A vizsgált országok politikai intézményrendszerét négy csoportba osztották: több párt, domináns párt, egypártrendszer, illetve ahol nincsenek politikai pártok. Eredményeik azt mutatták, hogy az agrárprotekciónizmus és a politikai rendszer között létezik kapcsolat, de az nem lineáris. Az alapvető különbség a nem párt rendszer és az egypártrendszer *szemben* a dominánspárt-rendszer között van. Az előbbieken adóztatják a mezőgazdaságot, az utóbbiakban erősen támogatják. Az agrártámogatások csúcsa a dominánspárt-rendszerű országokban található, a politikai rendszer további demokratizálása már nem jár további protekciónizmusnövekedéssel.

A *harmadik* probléma, hogy nagyon keveset tudunk a mezőgazdaság adóztatásától annak támogatásáig terjedő átmeneti folyamatról, illetve azokról a mechanizmusokról, amelyek ezt a jelenséget előidézik. Tényleg csak egyszerűen arról van szó, hogy ha a farmerek száma elég alacsonyra csökken, a jövedelmek növekedésével az élelmiszerekre költött összegek aránya a háztartások kiadásaiban elég kicsi lesz, illetve ha valamilyen okból negatív irányú relatív jövedelemváltozás áll be a farmerek szempontjából, akkor ez a agrárpolitika megváltozásához vezet? A közepes jövedelmű, valamint az újonnan iparosodott országok politikai gazdaságtani szemléletű vizsgálata hozzájárulhat a dolgok megértéséhez. Azonban idáig kevés ilyen tanulmány született, és azok is többnyire a délkelet-ázsiai országok példájával foglalkoztak (*Anderson-Hayami* [1986]).

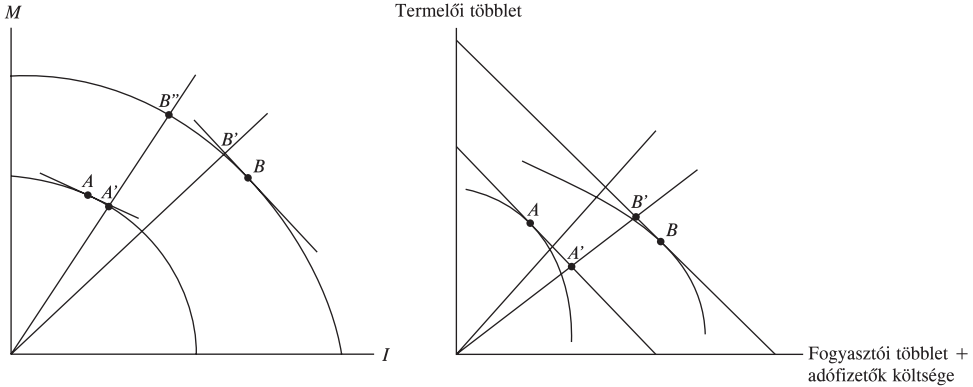
Antle [1996] egy elméleti modellt konstruált a mezőgazdaság adóztatásától annak támogatásáig vezető folyamat értelmezésére. A 2. *ábra* illusztrálja Antle gondolatmenetét, amelyben termelésilehetőség-görbéket, valamint többlettranszformációs görbéket használunk. Kiindulópontja szerint egy gazdaság két szektorból áll: mezőgazdaság és ipar. A 2. *ábra a)* részén egy ilyen gazdaság termelésilehetőség-görbéi található, ahol a függőleges tengelyen a mezőgazdasági termékek (M), a vízszintes tengelyen pedig az ipari jöszágok (I) termelési szintjét mérjük. A szabad piaci feltételek mellett egyensúlyt egy fejlődő országban az A pontok mutatják az *ábra* mindkét részén. A kezdeti egyensúlyt – ahol a fejlődő ország adóztatja a mezőgazdaságot – az A' pontok reprezentálják. Az A' pont a szabad piaci egyensúlytól jobbra található, mivel a mezőgazdaságot sújtó diszkriminatív politika miatt kevesebb agrárterméket állítanak elő. Hosszú távon a gazdasági fejlődés következtében az egy főre jutó jövedelmek emelkednek, ezért szabad piaci gazdaságban az egyensúlyi állapotokat a B pontok jelzik. Ha ez a növekedés az országban a jövedelmi szintek átrendeződésével jár, akkor a politikai egyensúly eltolódik a mezőgazdaság adóztatásától az agrárszektor támogatásának irányába. Ennek megfelelően a 2. *ábra a)* részén az új egyensúlyt a termelésilehetőség-görbén a B' pont mutatja. A B' pontnak balra kell elhelyezkednie a B ponttól, ugyanakkor viszont jobbra lesz az A' pont-

2. ábra

A mezőgazdaság átmenete az adóztatástól a támogatásig

a) Termelésilehetőség-görbe

b) Többlettranszformációs görbe

tól, illetve az origótól azon keresztül haladó, annak meghosszabbításához tartozó fejlődési úttól, mivel a mezőgazdaság részaránya a gazdasági fejlődés folyamatában csökken.

A gazdasági fejlődés következtében a mezőgazdaság számára kedvezőtlenül változnak a cserearányok. A 2. ábra b) részében ezért a többlettranszformációs görbék úgy mozognak el, hogy meredekségük az A pontban nagyobb lesz, mint a B pontban. A politikai választás modelljeinek egyik csoportja azt feltételezi, hogy a politikusok hajlamosak segíteni a hátrányos helyzetbe került csoportokat. Azaz a politikusok megpróbálják mindkét csoport relatív jövedelmét azonos szinten tartani. Az új egyensúlyi pontot ennek megfelelően a B' pont mutatja a többlettranszformációs görbén. A B' pontnak balra kell elhelyezkedni a B ponttól, mivel a politikusok támogatják a mezőgazdaságot. A mezőgazdaság relatív jövedelemcsökkenése miatt bekövetkező támogatásnak tehát egy B' ponthoz hasonló helyen kell lennie a többlettranszformációs görbén. Ezért amikor a gazdasági növekedés olyan egyensúlyi úton megy végbe, ahol a mezőgazdaság részaránya csökken, ott a politikusok egy ennek megfelelő egyensúlyi utat fognak választani, amely a mezőgazdaság adóztatásától annak támogatása irányába vezet.

Negyedszer, Barkley [1996] felhívja a figyelmet arra, hogy a politikai gazdaságtani modellek komparatív statikai megközelítésűek. Ezért nem nyújthatnak segítséget a politikai folyamatok dinamikus természetének a megértéséhez. Míg az elmélet fejlődése a komparatív statika keretein belül maradt, addig az agrárpolitikai elemzésekben gyakran a politikai folyamatok dinamikus természetét is megragadják. Például az agrárközgazdászok régi felismerése, hogy a különböző támogatási programok hasznai tőkésednek a földárakban. Nyilvánvaló az is, hogy a kormányzati intervenciók a mezőgazdaságban hosszú távon hatnak, illetve az agrárpolitika formálódása nem egyik évről a másikra történik. Ezért a kutatásoknak tovább kell fejlődniük a dinamikus politikai gazdaságtani modellek irányába. Barkley [1996] tanulmánya megtette az első lépést. Becker–Murphy [1988] racionálisszenvedély-elméletének felhasználásával a mezőgazdasági támogatások intertemporális következményeit vizsgálták. Eredményeik szerint a farmprogramok hasznai idővel a legrugalmatlanabb kínálatú termelési eszközben, nevezetesen a földben tőkésednek. A föld értékének fenntartását tehát figyelembe kell venni a politikai hasznosság függvényének változói között, következésképpen az a mezőgazdasági protekció szintjének egyik meghatározója. A dinamikus megközelítés másik fontos tanulsága az intézményi rugalmatlanság hangsúlyozása. Ha egyszer valamilyen támoga-

tási programot bevezettek, akkor azt nagyon nehéz megszüntetni, illetve az arra szánt kiadásokat csökkenteni.

Végezetül meg kell jegyezni, hogy a vizsgált stilizált tény nem tekinthető általános érvényűnek. Az fejlődő országok ugyanis nem mindig adóztatják a mezőgazdaságukat (1960–1984 között Portugália, Dél-Korea, Nigéria), és a fejlett országok nem mindig támogatják az agrárszektorukat (Ausztrália, Új-Zéland) (lásd *Lindert* [1991], *Krueger* [1992]). Ezek a kivételek jelentősen gyöngítik Olson elméletének magyarázó erejét. Természetesen nem várható, hogy az egyszerű modellek minden megfigyelésre magyarázatot tudjanak adni. Annak érdekében azonban, hogy a modellek által meghatározott különböző tényezők fontosságát, továbbá más tényezőkhöz való viszonyát jobban tudjuk értékelni, részletesebben meg kell vizsgálni az agrárpolitikák sajátosságait.

Az exportcikkek és az importtal versenyző termékek közötti különbség

Bates [1981], [1988] afrikai vizsgálatai rámutattak arra, hogy a fejlődő országok jobban adóztatják exporttermékeiket, mint a hazai élelmiszer-ellátást szolgáló árukat. A Világbank által finanszírozott nagy terjedelmű vizsgálat, amely 18 fejlődő ország agrárpolitikáját elemezte, úgy találta, hogy valójában mind a 18 ország sokkal erősebben megadóztatta mezőgazdasági exportcikkeit, mint az importtal versenyző hazai termékeit, sőt gyakran támogatja az importtal versengő belföldi termékeket (*Krueger* [1992]). Hasonló eredményekre jutottak *Wiebelt és szerzőtársai* [1992] 22 országra kiterjedő vizsgálatukban. *Krueger* [1992] úgy érvel továbbá, hogy az exporttermékek és az importtal versenyző jóságok agrárpolitikai kezelése közötti különbségek sokkal inkább általánosak és alapvetők, mint a fejlett és a fejlődő országok agrárpolitikája közötti eltérés. *Tolley és szerzőtársai* [1996] megjegyzik, hogy ezen a ponton szoros kapcsolat van a nemzetközi kereskedelem és az agrárpolitika politikai gazdaságtanának vizsgálatai között. Érdekes továbbá, hogy az exportjóságok és az importtal versenyző termékek közötti agrárpolitikai különbségtétel nemcsak a fejlődő országok körére korlátozódik. *Honma–Hayami* [1986a], [1986b] és *Munk* [1994] vizsgálatai úgy találták, hogy azok az országok, amelyek kevés komparatív előnnyel rendelkeznek a mezőgazdaságban (például Japán, Dél-Korea, Tajvan és az Európai Unió), sokkal nagyobb mértékben támogatják mezőgazdaságukat, mint a nagy mezőgazdasági exportot lebonyolító országok (Ausztrália, Új-Zéland, Egyesült Államok és Kanada).

Néhány más tényezőt ebben az esetben is érdemes számításba venni a fenti stilizált tények értékelésekor. *Először Honma–Hayami* [1986a] felhívják a figyelmet arra, hogy az országok azért részesítik előnyben az importtal versenyző termékeket, mert az importkvóták és vámok a kormányzat és a választók szempontjából sokkal kevésbé látható költségeket okoznak, mint az exporttámogatások. Az előbbi eszközök ugyanis az árak emelkedéséhez vezetnek, és nehéz megkülönböztetni ezt a hatást a legitim termelési költség és marketingköltség növekedésektől, sőt a vámok még bevételekkel is járnak a kormányzat számára. Az utóbbi eszköz viszont azonnali költségvetési kiadásokat igényel, következésképpen költségei mindenki számára nyilvánvalók. Ez a magyarázat azonban nem veszi figyelembe, hogy a fejlődő országokban a lakosság sokkal nagyobb figyelemmel kíséri az alapvető élelmiszerek árát, amelyet a különböző éhínséglázadások jól illusztrálnak (*Schultz* [1978], *Bates* [1988]). Nem ad továbbá magyarázatot arra sem, hogy miért tolódott el a hatvanas évek elején az Egyesült Államokban az agrárpolitika a közvetlen támogatások irányába (különösen a gabonatermelők esetében), ahelyett, hogy fenntartották volna a piaciár-támogatásokat (*Cochrane–Runge* [1992]).

A második fontos probléma, hogy a fejlődő országokban az exporttermékek néhány nagyobb termelési körzetre koncentrálódnak, míg az importtal versengő áruk termelése

térben sokkal szétszórtabb. Ezért az előbbit sokkal könnyebb megadóztatni, illetve az adókat begyűjteni, míg az utóbbiak termelését lényegesen könnyebb az adózás alól kivonni, és a feketepiacra átterelni (Bates [1988]). Így a belső piacra termelő farmerek kínálatának rugalmassága a hivatalos piacokon sokkal nagyobb, mint az exportjószágoké, következésképpen sokkal nehezebb és költségesebb megadóztatni őket.

Harmadszor, a fejlődő országok sokszor azért adóztatják exportcikkeiket, mivel ezekből a jóságokból monopól- vagy oligopólhelyzetben vannak a világpiacon, ily módon az adózás költségeit könnyen átháríthatják a külföldi importőrökre. *Krueger* [1992] szerint ez a megfontolás a fejlődő országok politikai döntéshozóiban sokszor erősebb, mint amennyire az adott ország világpiaci pozíciója ezt indokolná. Ezt támasztja alá a kávé Kolumbia és Brazília, a dohány Törökország, a gyapot Egyiptom, valamint a kakaó Ghána esetében. Egy másik tanulmány (*Miller* [1991]) eredményei is azt támasztják alá, hogy a tropikus italokat (kakaó, kávé, tea) sokkal jobban megadóztatják, mint más exporttermékeket. Ezeknek az cikkeknek a termelése néhány országra koncentrálódik, ezért elképzelhető, hogy ezek az országok ki tudják használni piaci erejüket. A tropikus italok esetében azonban a monopólerő terjedelme kérdéses. 1977-ben az öt legnagyobb tropikus italt exportáló ország részesedése a világ exportjában 40 százalék volt. Ezzel szemben ugyanez a mutató a gabonafélék esetében 72 százalék, az olajos növényeknél 82 százalék, a marhahúsnál 43 százalék, a cukornál 54 százalék, a tej és tejtermékeknél 69 százalék, a növényi olajoknál 51 százalék (*Revel-Riboud* [1986]). Természetesen az adott ország részaránya a világ termeléséből, amely a világkereskedelmet is befolyásolja, szintén hat a piaci erő nagyságára. Az is lehetséges, hogy a fenti termékek kínálói, beleértve a tropikus italok termelőit is, jelentős monopólerővel rendelkeznek. További információk és vizsgálatok nélkül azonban nehéz egyértelmű, általánosító következtetéseket levonni.

Negyedszer, az ideológia is fontos szerepet játszhat azokban a politikai döntésekben, amelyek befolyásolják a mezőgazdaságnak nyújtott támogatásokat, illetve az agrárszektorra kirótt adókat. *Krueger* [1992] szerint a fejlődő országok gyakran olyan gazdaságfejlesztési ideológiát követnek, amely azon a vélekedésen alapul, hogy az importhelyettesítés segíti a gazdasági növekedést. Ezért a politikai döntéshozók megadóztatják az exportcikkeket, míg megvédik az importtal versenyző termékeket. *Krueger* a Világbank által finanszírozott felmérés két lényeges eredményét hangsúlyozza. A vizsgált országok mindegyikében az árfolyam-politika erősen diszkriminálta a mezőgazdaságot, a túlértékelt valuták implicit adóként működve gyakran teljesen ellensúlyozták a közvetlen agrár-intervenciók hatásait. Míg a mezőgazdasági érdekcsoportok gyakran aktívan lobbiztak a támogatások növekedéséért, illetve fenntartásáért, addig igen kevés kísérletet tettek arra, hogy az árfolyam-politikát befolyásolják. *Krueger* [1992] úgy véli, hogy ez utóbbi tény magyarázata abban rejlik, hogy általános konszenzus volt az importhelyettesítő iparosító gazdaságpolitika helyességét, valamint folytatását illetően. Amennyiben a mezőgazdasági érdekcsoportok ki tudtak alakulni, illetve hatékonyan működtek, a fenti konszenzus miatt elsősorban a tényezőspecifikus politikákat támogatták, továbbá megkísérelték a mezőgazdasággal szembeni közvetlen intervenciók hatását ellensúlyozni.

Ezt a jelenséget azonban a potyautazás logikájában is meg lehet magyarázni (*Tolley és szerzőtársai* [1996]). Induljunk ki abból, hogy az árfolyam egy közjóság! Egy ország valutájának leértékelése javítja az exportcikkeket előállító farmerek, valamint más szektorok exporttermelőinek feltételeit. Felmerül akkor a kérdés: miért szerveződjön egy mezőgazdasági csoport, szűkös erőforrásaival miért lobbizzon egy alacsonyabb árfolyamért, mikor nem csak ők húznak hasznot az árfolyam-politika megváltozásából? Egy ilyen csoportnak sokkal inkább azért érdemes lobbiznia, hogy a csoporttagok által előállított termékek árát növeljék. Továbbá, ha csak néhány mezőgazdasági érdekcsoport képes hatékonyan megszerveződni, ráadásul e csoportok között rossz a koordináció és a

kommunikáció, akkor nem meglepő, hogy nem lépnek fel az árfolyam-politika megváltoztatása érdekében.

Amikor azonban az ideológia szerepét hangsúlyozzuk a politikai döntésekben, felmerül a probléma: miként lehet egzaktul mérni ezt a hatást. A politikusok sokszor semmire sem kötelező nyilatkozatai nem adnak pontos képet arról, hogy az ezek mögött rejlő ideológiák, politikai értékek miként befolyásolják döntéseiket. Ezért az ideológia más tényezőkhöz viszonyított relatív fontosságának a becslése statisztikailag a konfidencia megfelelő szintjén meglehetősen reménytelen feladatnak látszik.

Azonban az alfejezet kiinduló stílizált tényének másfajta magyarázatát is adhatjuk, ha *Bates és Rogerson* [1980] modelljét kiterjesztjük. Ugyanis az eredeti modell alkalmazása ez esetben téves következtetésekre vezetne (*Tolley és szerzőtársai* [1996]). Ha egy országban jelentős számú farmer mezőgazdasági exporttermékek előállítására specializálódik, akkor a támogatásért harcoló koalíció számára ez a csoport alacsony költségű partner lesz, mivel részesedésük a hazai fogyasztásban kicsi. Következésképpen egy ilyen csoportnak a támogatott koalíció tagjai között kell lennie, ami viszont ellentmond a korábban vázolt tényeknek. Ha azonban abból indulunk ki, hogy a csoportok tagjait nem csupán mint termelőket és fogyasztókat, hanem termelőként, fogyasztóként és adófizetőként jellemezzük, akkor a modell predikciói visszajukra fordulnak. Ennek további feltétele, hogy az exportcikket termelő csoport csatlakozásának költségét a támogatást elérő koalícióhoz nem a belföldi fogyasztás, hanem az adott ország termelésében való részesedése befolyásolja. Ha egy országban a termelés specializált, akkor azoknak a jóságoknak, amelyeket exportálnak, nagyobb részesedésük lesz az adott ország teljes termelésében, ezért az adófizetők költsége nagyobb lesz, ha ezek a termékek támogatottak lesznek. Másrészt, mivel a fogyasztás nem specializált, minden egyes importtal versenyző termék relatíve kicsi hányadát adja az összes fogyasztásnak. Ezért a fogyasztók számára nem jelent nagy költséget e jóságok termelőinek csatlakozása a támogatott koalícióhoz. Következésképpen az exportjóságokat termelők kikerülnek a támogatott koalícióból, míg az importtal versenyző termékeket előállítók benne lesznek.

Az agrárpolitikák részletesebb vizsgálata termékek és országok szerint

A következőkben részletesebben megvizsgáljuk az agrárpolitikák jellemzőit a különböző termékek esetében, valamint a különböző országokban. Szemügyre vesszük, hogy az előzőkben bemutatott tényezőknek, amelyek az agrárpolitika általános jegyeinek magyarázatában sikeresnek bizonyultak, mennyiben segítenek az agrárpolitika egyes részleteinek értelmezésében. Természetes, hogy a korábban ismertetett tényezők mellett mások is fontos szerepet játszathatnak.

Gardner [1987] az Egyesült Államok agrárpolitikájának vizsgálatában *Becker* [1983] modelljét az érdekcsoportok közötti verseny hatékonyságáról, valamint *Olson* [1986] kollektív cselekvésre vonatkozó elméletét használta fel. Elemzésébe 17 terméket vont be az 1910 és 1980 közötti időszakra. Egyrészt úgy találta, hogy *Olson* hipotézise a politikai támogatottság és a csoport nagysága közötti kapcsolat szorosságát illetően nem igazolható. Egyes termékcsoportok esetében szoros kapcsolat volt a támogatottság és a csoportnagyság között: például a rizs és a cukor, ahol kisszámú termelő jelentős szubvencióban, míg a nagyszámú szarvasmarha-tenyésztő kevés támogatásban részesült. Más esetek viszont ellentmondtak az elmélet előrejelzéseinek: a nagy létszámú tej- és kukoricatermelő jelentős támogatást élvezett, ellenben olyan kis csoportok mint a saláta-, szőlő-, paradicsom- és burgonyatermelők semmit sem kaptak. Másrészt viszont kapcsolatot talált a termelés térbeli koncentrációja és a támogatottság között, amely egybevág a kollektív

cselekvés szervezési költségeit meghatározó másik tényezővel. Kapcsolat volt továbbá a mezőgazdasági jövedelmek alakulása és a támogatottság között, azaz, amikor alacsonyabb volt a farmerek jövedelme, akkor számíthattak arra, hogy az állam kiségtíti őket. Gardner tanulmányának másik fontos eredménye, hogy a magasabb kínálati és keresleti rugalmasságú termékek kevesebb ártámogatásban részesültek. Ez a tény abból következik, hogy a magasabb rugalmasság nagyobb holtteher-veszteséget von maga után a jövedelemtranszfer adott szintjén. Azaz, ha egy termék támogatása nagy holtteher-veszteségekkel jár, akkor valószínű, hogy kevesebb támogatásban részesül.

Carter és szerzőtársai [1990] Gardneréhez hasonló vizsgálatot folytattak a kanadai agrárpolitika magyarázatának feltérképezésére. Elemzésük az 1965 és 1987 közötti időszakot fogta át a szarvasmarha, a sertés, a csirke, a tojás, a tejtermékek, a búza, a kukorica, a repcemag és a cukorrépa esetében. Az érdekcsoport vagy a lobbizási tevékenység hatásának meghatározásában a következő eredményekre jutottak. Úgy találták, hogy a termelés nagyobb regionális koncentrációja az adott termék magasabb támogatottságával járt együtt. Érdekes eredmény, hogy a kisebb kereskedelmi árrés nagyobb támogatási szinttel párosult. Ez arra utal, ha a közvetítők részesedése az élelmiszerek végső értékében nagy, akkor a farmerek ártámogatási követeléseit könnyebben meg lehet akadályozni. A kibocsátásnövekedés kisebb támogatást eredményezett, amelyhez hozzájárulhatott a szervezkedési költségek valószínű növekedése. Végezetül a termelés nagyobb területi változékonysága a protekció szintjét növelte. Ez is érdekes eredmény, mivel a területi változékonyság nagyobb mértéke növelheti a szervezési költségeket, azonban ezt ellensúlyozhatta, hogy a termelők képviselői több helyen is harcolhattak a támogatásokért.

Miller [1991] szintén Becker érdekcsoport-elméletét követve igyekezett számba venni és empirikusan tesztelni, melyek azok a tényezők, amelyek befolyásolják az egyes agrárpolitikához kapcsolódó relatív politikai erőviszonyokat és holtteher-veszteségeket, továbbá ezek hogyan vezetnek a mezőgazdasági termékek támogatásához vagy adóztatásához. Vizsgálatai – a hetvenes évek második felének adatait elemezve – 34 országra terjedtek ki. Az érdekcsoport-elmélet változóit tekintve, pozitív kapcsolatot talált a adóztatás szintje és a csoport nagysága között, a farmerek nagy száma mindig a termékek alacsonyabb árával járt együtt. Ezzel szemben a csoportnagyság és a támogatás szintje közötti negatív irányú kapcsolatot nem erősítették meg az eredmények. Másrészt az egy farmra jutó értékesítés nagyságának hatása érdekes kapcsolatokra derített fényt. Amikor a protekcionizmus szintje negatív volt, akkor az adatok arra utaltak, hogy a nagyobb termelők veszteségei lényegesen alacsonyabbak, mint kisebb társaiké. Ez mutathatja a farmerek politikai erejének a hiányát a fejlődő országokban, másrészt jelzi, hogy a nagyobb agrártermelők jobb célpontjai a politikának, amíg az összes mezőgazdasági termelésben a kisebbeknél nagyobb az arányuk. A tények azt sugallják, hogy a nagyobb farmerek a fejlődő országokban jelentős inpuattámogatásokhoz jutnak a kormányok által finanszírozott nagy fejlesztési programokból, amelyek ellensúlyozhatják az árpolitikából származó veszteségeiket (*Bates* [1988], *Barker* [1985], *Braverman–Guasch* [1986]).

Sarker és szerzőtársai [1993] szintén a korábban említett elméleti tradíciókat követve, a búza világpiacán előforduló agrárpolitikai intervenciókat vizsgálták meg 12 fejlett és 13 fejlődő ország esetében 1958 és 1987 között. Eredményeik szerint a *fejlett* országokban a legfontosabb tényezők, amelyek hozzájárulnak a búzatermelők támogatásához: a munkatermelékenység, a mezőgazdaság nemzetközi cserearányai, az élelmiszerekre fordított kiadások aránya a háztartások elkölthető jövedelmében. A *fejlődő* országokban a tényezőellátottsági arány, az agrárszektor nemzetközi cserearányai, az agrárexporttal finanszírozott import aránya a meghatározó tényezők a búzatermelők szisztematikus diszkriminációjának magyarázatában. A fentiek rávilágítanak arra, hogy az agrárpolitikát meghatározó tényezők a fejlett és a fejlődő országokban korántsem azonosak, illetve hatásuk nem feltétlen szimmetrikus. Figyelem-

reméltó eredmény továbbá, hogy az empirikus vizsgálat mind a fejlett, mind a fejlődő országok esetében csak kevésbé támasztotta alá az inverz kapcsolatot a mezőgazdaság aránya a gazdaságban és a termelői csoportok támogatása között.

Babcock és szerzőtársai [1990] arra a kérdésre keresték a választ, hogy az 1985-ös *Farm Bill* elfogadásakor a búzapiaci szabályozás kialakítása során miért nem a kötelező termelés-korlátozási program bevezetése mellett döntöttek, amikor az a számítások szerint jóval kisebb holtteher-vesztéssel járt volna a társadalom szempontjából. A termelők számára mindkét javasolt program ugyanazzal a jövedelemmel járt, ezért ők közömbösek voltak a két politikai iránt. A fogyasztók és az adófizetők, Olson elmélete várakozásainak megfelelően, nem képesek hatékonyan képviselni az érdekeiket. Ennek oka, hogy a sikeres lobbyszókból származó egy főre jutó nyereség alacsony, míg a tagok megfelelő informálásának költségei a politikai alternatívákat illetően nagy, ezért nem tudják a potyautas-problémát megfelelően megoldani. Az adófizetők mindössze 15 dollárt takarítottak volna meg a hatékonyabb politika megvalósítása esetén, amely nem bizonyult eléggé ösztönzőnek a tiltakozás megszervezésére. A program hasznélvezői: az inputokat gyártó vállalatok, az élelmiszer-feldolgozók és gabonaexportcégek ezzel szemben kicsiny csoportokat alkotnak, az egy főre jutó nyereségük pedig nagy. Ezért az agrárvállalatok sikerrel hártották el a számukra kedvezőtlen termelési korlátozási program bevezetését.

De Gorter–Swinnen [1994] saját relatívjövedelem-hipotézisüket mint az agrárpolitika legfontosabb magyarázó változóját számos példával igyekeztek alátámasztani. Belgiumban három hulláma volt az agrárprotekciónizmusnak 1865 óta. Az 1880 és 1895 között indult első hullám az első világháború után lecsendesedett. Ezt követte az 1929 és 1935 közötti időszak, amikor a mezőgazdasági támogatások ismét erősen emelkedtek, de a második világháború után, amikor termelői árak magasak voltak, a támogatások csökkentek. 1949 után a farmereknek nyújtott szubvenciók újra növekedtek. *Tracy* [1989] hasonló jelenségeket ír le Európa más országaiban. *Harvey* [1982] is hangsúlyozza a vidéki és a városi jövedelmek relatív alakulásának szerepét a közös agrárpolitika (CAP) és a tagállamok agrárpolitikájának formálásában. Az Egyesült Államokban csak néhány közvetlen mezőgazdasági támogatás létezett 1933 előtt. Az 1800-as években, illetve az 1900-as évek elején jelentős vámok voltak az iparban, amelyek implicit módon adóztatták a mezőgazdaságot. Azonban a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági jövedelmek aránya 1925-ben 100 százalékkal volt magasabb, mint 1941-ben (*Alston–Hatton* [1991]). Ez eredményezte azt az átfogó mezőgazdasági szabályozást, amely az 1933-as Mezőgazdasági Alkalmazkodási Törvényben jelent meg először és mai napig is alapjául szolgál az amerikai agrárpolitikának. *Bullock* [1992] megmutatta, hogy az Egyesült Államok agrárpolitikája a ciklusokkal ellentétes volt, azaz a farmerek több kormányzati támogatást kaptak a nehéz időkben, mint a mezőgazdaság prosperitásának éveiben. *Gardner* [1992] azonban kételyeit fejezi ki ebben a kérdésben. Véleménye szerint magától értetődnek tűnik, hogy a farmereket támogató intézkedések akkor jelennek meg, amikor a mezőgazdaságban kedvezőtlenek a gazdasági feltételek. De az is előfordulhat, hogy minél gazdagabb egy ágazat, annál jobb helyzetben van a politikai kedvezmények elérése szempontjából. Japánban a protekcionista agrárpolitika bevezetése előtt tapasztalható jövedelem-diszparitás a mezőgazdaság és a többi szektor között szintén fontos változónak látszik a későbbi politika magyarázatában (*Hayami* [1988]). Ezek az eredmények konzisztensnek tűnnek *Honma* és *Hayami* [1986b] megfigyeléseivel. E szerint azokban az országokban, amelyek támogatják mezőgazdaságukat, az ipar termelékenysége és az ipari bérek magasak, ezért valószínűsíthető, hogy vidéki jövedelem-ellátottság alacsony, míg ennek az ellenkezője igaz a fejlődő országokban. A mezőgazdaság és az ipar termelékenysége közötti különbség növekedése a gazdasági fejlődés folyamatában azzal jár, hogy a városi lakosság egyre nagyobb létszámú, és egyre gazdagabb lesz.

Az export- és az importszektorok eltérő kezelésének megértésében is segíthet a relatív-jövedelem-hipotézis. Az exportszektorban tevékenykedőknek vélhetőleg komparatív előnye van, ezért relatíve magasabb jövedelemellátottságuk, mint az importágazatokban dolgozóké. Következésképpen az importszektorra kevésbé adóztatják, vagy sok esetben inkább támogatják. Ez akkor is előfordulhat, ha az exportágazatokban dolgozók létszáma kicsi, a méretük nagy, tehát érdekcsoportokba képesek tömörülni. Emlékeztetni kell azonban arra, hogy a fejlődő országokban ezek az ágazatok más kormányzati támogatásokból kompenzálhatják az árpolitikából származó veszteségeiket.

Létezik néhány speciális eset, amely kitüntetett figyelmet érdemel. Argentína és Kanada például egyaránt iparosodott országok, amelyek kiváló agroklimatikus adottságokkal rendelkeznek. Miért van akkor, hogy Argentínában a mezőgazdaságot konzisztensen adóztatják, míg ennek az ellenkezője igaz Kanadában? Nem valószínű, hogy a kommunikációs és szállítási költségek eltérései okozták ezt a különbséget, mivel mindkét ország területileg hasonló kiterjedésű, és egyaránt fejlett a telefon- és a vasúthálózatuk. Továbbá a második világháború előtt mindkét országban hasonló volt az egy főre jutó jövedelem, valamint a vidéki és a városi lakosság aránya. Argentínában azonban a mezőgazdaság termelékenysége magasabb, míg Kanadában az erőforrásbázis és az ipari szektor sokkal jobban ellátott. Ezért az ebből következő relatívjövedelem-különbség a városi és a vidéki lakosság között szintén magyarázatot adhat a mezőgazdaság eltérő kezelésére.

A másik érdekes eset az Egyesült Királyság és Németország vitája a közös agrárpolitika által nyújtott ártámogatások, különösen a cereáliák ügyében. Az Egyesült Királyság hagyományosan az árak csökkentése, míg Németország az árak növelése mellett érvel. *De Gorter-Swinnen* [1994] az 1986-os állapotokat jellemezve rámutatott, hogy a cereáliák támogatási rendszere Németországnak sokkal nagyobb költségeket okoz, mint az Egyesült Királyságnak. Ugyanakkor az Egyesült Királyság a cereáliák támogatásából sokkal nagyobb hasznot húzott, mivel a termelése nagyobb. Nemcsak a támogatásokból származó haszon abszolút szintje volt magasabb az Egyesült Királyságban, hanem az egy főre jutó nyereség is, mivel két és félszer annyi termelő volt Németországban. A dolgok iróniáját növeli, hogy az Egyesült Királyságban a viszonylag kevés számú termelő térben koncentrált és nagyméretű, valamint a farmok nagysága sokkal változatosabb. Ezek a tényezők az *érdekcsoportmodellekben* ahhoz a következtetéshez vezetnek, hogy Németországnak elneveznie kell az ártámogatások növelését, míg az Egyesült Királyságnak támogatni. A tények azonban ennek az ellenkezőjét mutatják. A vidéki és városi jövedelemkülönbségek ebben az esetben is segítenek megmagyarázni a két ország közötti eltérő árpreferenciákat. A *relatívjövedelem-különbségek* a városi és a vidéki lakosság között Németországban nagyobbak, mint az Egyesült Királyságban. Az utóbbiban relatíve kevés számú, nagyméretű költséghatékony farm működik, míg az előbbiben sok, viszonylag kis méretű nagyobb költségekkel dolgozó gazdaság van. Az elmúlt évtizedekben az ipari szektor termelékenysége jobban növekedett Németországban, mint az Egyesült Királyságban, míg ennek az ellenkezője igaz a mezőgazdaságban. Ez a vitatott politika bevezetése előtt magasabb jövedelemkülönbséget eredményezett a vidéki és a városi szektorok között Németországban. A relatívjövedelem-hipotézis tehát, szemben az érdekcsoportmodellekkel, konzisztens az Egyesült Királyság és Németország eltérő árpreferenciáival.

Néhány probléma szintén felmerül a fent ismertetett eredmények értékelésekor, amelyek különösen az érdekcsoportmodellek esetében lehetnek fontosak. Az ország-, illetve termék-keresztmetszeti vizsgálatok (például *Gardner* [1987], *Carter és szerzőtársai* [1990], *Miller* [1991], *Sarker és szerzőtársai* [1993]) elsősorban az outputár torzító támogatásokra koncentráltak. Azonban a nemzetközi agrárpolitikai gyakorlatból jól tudjuk, hogy más eszközöket is szokták alkalmazni a farmerek jövedelmeinek támogatására, mint például speciális adókedvezmények és inpuattámogatások. A termékárakhoz kapcsolódó ártámo-

gatások elsősorban az Egyesült Államokban az állattenyésztők számára voltak fontosak 1986-ig, míg az utóbbi típusú politikák a fejlődő országokban meghatározók. A különböző eszközöket alkalmazó agrárpolitikák hatásainak figyelembevétele további vizsgálatokat igényel az érdekcsoportmodellekben.

A második fontos különbség a fejlett országok és az Egyesült Államok agrárpolitikája között található, amelyet még nem vizsgáltak a politikai gazdaságtani kutatások. Nevezetesen, a területkorlátozási programokat már régóta és átfogóan alkalmazzák az Egyesült Államokban, míg ez az eszköz más fejlett országokban ez nem jellemző (*Paarlberg* [1989]). Nyugat-Európában is csak az 1992-es CAP-reform részeként jelent meg kötelező jelleggel a gabonaszektorban. Másik különbség az állattenyésztés kezelésében figyelhető meg. Az Egyesült Államokban valójában nincs ártámogatás a marhahúson, a sertésen és a baromfin, míg Nyugat-Európában és Japánban erősen támogatják az állattenyésztéssel foglalkozó termelőket. Mindkét különbség eltérő export- és importpolitikákhoz vezethet, de ezt idáig még nem vizsgálták.

Végezetül egy fontos tényező hiányzik mind az érdekcsoport-elméleten nyugvó ökonometriai vizsgálatokból, mind a relatív jövedelemhipotézist alátámasztó empirikus vizsgálatokból, nevezetesen, a mezőgazdaság szempontjából rendkívül fontos piaci közvetítők: az élelmiszer-feldolgozók és az élelmiszer-kereskedők. Ez a hiány azért is erősen szembetűnő, mivel ezek a csoportok nagyon jelentős szerepet játszanak sok fejlődő országban. Például *Bates* [1981] rámutat, hogy noha Nigériában 1970 és 1973 között, amikor az élelmiszerárak és a kormányzat olajból származó bevételei jelentősen növekedtek, a gyapot és földimogyoró belföldi ára sohasem érte el az exportparitáris árat. Ezt azzal magyarázza, hogy hazai feldolgozóiparok (a textilipar a gyapot, a növényiolaj-termelők a földimogyoró esetében) nyomására a kormány nem engedte meg az árak nagyobb mértékű emelkedését. Amennyiben a végső termékben nagy a feldolgozó ipar aránya, nagyobb nyomás nehezedik a kormányra, hogy alacsonyan tartsa a mezőgazdasági nyersanyagok árát. *Krueger* [1992] hasonló jelenségekről számol be Kolumbia, Egyiptom, Pakisztán és Törökország esetében, ahol a hazai feldolgozók nyomása hozzájárult a gyapot magas exportadójához.

A fejlett országok közül például az Egyesült Államokban az élelmiszeripari forgalom árbevételben vagy hozzáadott értékben mérve nagyobb, mint az élelmiszert előállító ágazat. 1982-ben a az élelmiszeripar hozzáadott értéke 82 milliárd dollár, a mezőgazdaságé pedig 71 milliárd dollár volt. Továbbá az élelmiszeripar sokkal koncentráltabb, mint a mezőgazdaság. 1982-ben 17 ezer élelmiszer-ipari vállalat létezett az Egyesült Államokban, de az ötven legnagyobb vállalat rendelkezett az iparág vagyonának több mint 66 százalékával, és az értékesítésben 43 százalék volt az arányuk (*Connor* [1988]). A fenti két változó értéke, amelyet leggyakrabban használnak egy érdekcsoport lobbyszási képességének (a potyautazás és szervezési problémák) mérésére, arra utal, hogy az élelmiszeriparnak jobbak az adottságai a sikeres érdekérvényesítésre, mint a farmereknek. A piaci közvetítőkre idáig csak alig fordítottak figyelmet a kutatásokban, amely arra is utalhat, hogy ezeknek a szereplőknek nincs lényeges befolyásuk az agrárpolitika alakulására. Talán azért lehetséges ez, mert az élelmiszeriparban és az élelmiszer-kereskedelemben csak kevésbé reagálnak a mezőgazdasági termelői árak változására, mivel e termékek iránti keresletük árrugalmatlan. Ez azonban nem valószínű. Mint korábban említettük, az Egyesült Államokban a mezőgazdasági jövedelmek támogatása eltolódott az ártámogatásoktól a közvetlen transzferek irányába, így a programok költségei a fogyasztóktól az adófizetők felé mozdult el. Ezzel párhuzamosan az élelmiszer-feldolgozók aktívabban kezdtek részt venni az agrárpolitika döntéshozatali folyamataiban. Miért nem kezdtek el a hatvanas évek előtt lobbyzni a piaci közvetítők? – marad fenn azonban továbbra is a kérdés.

Az élelmiszeripar lobbizási tevékenysége azonban nemcsak az inputoldalon, a termelők irányába, hanem a outputoldalon a fogyasztók felé is terjedhet. *Connor* [1988] már idézett vizsgálatai szerint a mezőgazdasági termékek aránya átlagban 32 százalékot (48 százalék, ha beleszámítjuk a félig feldolgozott összetevőket) tesz ki az élelmiszeripar inputköltségeiben. Ha ehhez még hozzátesszük az élelmiszeripar korábban bemutatott strukturális jellemzőit, akkor ezek a tények azt sejtetik, hogy az élelmiszeriparnak érzékenyen kell reagálni az olyan agrárpolitikai döntésekre, amelyek a mezőgazdasági árak emelkedéséhez vezetnek, így rontják profitkilátásaikat. *Kinsey és Ndayisenga* [1994] empirikusan vizsgálta az Egyesült Államokban az élelmiszeripar lobbizási tevékenységét mind az input-, mind az outputoldalon. Eredményeik azt mutatták, hogy az élelmiszerfeldolgozók inkább az outputoldalon fejtették ki erős lobbizási tevékenységet, míg ez a mezőgazdasággal szemben nem volt jelentős. Ezt úgyis lehet értelmezni, hogy kormányzati szabályozás befolyásolása helyett az élelmiszer-ipari cégek inkább piaci erejüket kihasználva mezőgazdasági piacokon alacsonyabb ár elérésére törekednek, vagy megemelkedett költségeiket a fogyasztókra hárítják, vagy mindkét módszert alkalmazzák a kedvezőtlen körülmények ellensúlyozására.

Más megfontolások – koalíciók és társadalmi szerződés

A koalíciók fontosságáról szó volt már korábban. Régi felismerés az amerikai agrárpolitikát vizsgálók körében, hogy a farmerek úgy képesek fenntartani a számukra nyújtott állami támogatásokat, hogy más csoportokhoz, például a szakszervezeti munkássághoz, a városi szegényekhez vagy egyéb fogyasztói csoportokhoz csatlakoznak. Ugyanis a különböző mezőgazdasági termelői csoportok önmagukban nem rendelkeznek elég szavazattal a képviselőházban ahhoz, hogy mások segítségével keresztülvihetnék programjaikat. *Abler* [1989] a termelői csoportoknak a képviselőházban folytatott szavazatkereskedelmi tevékenységét vette szemügyre. Elemzése kiterjedt a mezőgazdasági csoportok egymás közötti, illetve más nem agrárérdekcsoportokkal folytatott szavazatkereskedelmére. Az 1985–1986-os mezőgazdaságítörvény-alkotást vizsgálva, úgy találta, hogy aktív koalíciók jöttek létre a dohány-, a cukor-, a földimogyoró- és a tejtermelők, valamint a szegények között. Ezzel szemben a búza-, a rizs- és gyapottermelők kevésbé voltak aktívak a koalícióban, míg a takarmánygabona-termelők egyáltalán nem vettek részt benne. A fenti eredményeik egyben rávilágítanak arra, hogy az Egyesült Államok agrárpolitikájának a vizsgálatakor figyelembe kell venni ezeknek a koalícióknak a létét a szavazatkereskedelemben. Ugyanis egy koalíció gyengülését okozhatja az egyik tag helyzetének a rosszabbodása. Például előfordulhat, hogy a gazdasági körülmények változása következtében a cukortermelők politikai befolyása csökken, amely maga után vonja földimogyoró-termelők helyzetének a romlását, noha a két termék nem kapcsolódik szorosan egymáshoz sem a fogyasztásban, sem a termelésben. *Abler* [1991] egy másik vizsgálatában, szintén az 1985-ös évre, a kampányhoz való hozzájárulást meghatározó tényezőket vizsgálta meg a cukor- és tejtermelők politikaiakció-csoportjai esetében, továbbá hogy ennek milyen szerepe volt a két termék törvényi szabályozásának alakulására. A kampányhoz való hozzájárulás és a szavazatok kétféle módon kapcsolódhatnak egymáshoz. Egyrészt egy csoport megvásárolhatja egy olyan szenátor szavazatát, aki egyébként nem támogatná a szóban forgó programot. Másrészt segítheti egy olyan szenátor megválasztását, aki ideológiailag közel áll hozzájuk, és várhatóan a későbbiekben hozzájárul majd a csoport támogatásához. *Abler* [1991] eredményei azt mutatták, hogy a termelői ráfordítások és a szavazatok között akkor volt erős kapcsolat, amikor a szenátor megválasztásához járultak hozzá, míg a szavazatmegvásárlást nem találták fontosnak. *Vesenska*

[1989] a képviselőház szavazási magatartását vizsgálta meg a mezőgazdasági kérdésekben az 1981-es és az 1985-ös *Farm Bill* megalkotásakor. Úgy találta, hogy az ideológiai beállítottság erősen befolyásolta a mezőgazdasági politikaiakció-csoportok hozzájárulását a képviselők kampányához, azonban az ideológia nem bizonyult szignifikánsnak a szavazási magatartás magyarázatában.

A farmerek és az ipari dolgozók közötti koalíciók nyilvánvalóan fontosak voltak Franciaországban és Németországban a múlt század végén, illetve Japánban az 1930-as évek óta (Hayami [1986]). Egy fontos kérdés azonban továbbra is megválaszolatlan marad. Miért ilyen stabilak ezek a koalíciók, és ha stabilak, hogyan sikerül ezt a stabilitást fenntartaniuk? A formális modellekből ugyanis az következne, hogy az elosztási koalícióknak egy többségi környezetben inherensen instabilnak kellene lenniük.

Paarlberg [1989] és Schaffer [1989] szerint a farmerek politikai hatalmának fennmaradása a kormányzat és a farmerek közötti társadalmi szerződésre vezethető vissza. Ennek következtében a kormányzati támogatásokból keletkező hasznok az idő múlásával egyfajta jogosítvánnyá, meg nem kérdőjelezhető előjoggá váltak. Számos kérdés azonban továbbra is fennmarad. Mi van ezekben a szerződéseken, hogyan jöttek létre, és hogyan maradtak fenn? A szerződéseket ugyanis fel lehet bontani, illetve újratárgyalhatók, különösen ha a szereplők többsége az idő múlásával megváltozik. Mindazonáltal a hosszú távú szerződések érdemelnek némi figyelmet. A politikusok előnyben részesíthetik a hosszú távú szerződéseket bizonyos érdekcsoportokkal, hogy csökkentsék az őket támogató új koalíciók létrehozásának a költségeit minden választás előtt. Az ilyen szerződések csökkenthetik az érdekcsoportok bizonytalanságait a velük kapcsolatos politika változásait illetően.

Összefoglalás

A tanulmányban megvizsgáltuk, hogy az új politikai gazdaságtan eredményei mennyiben járultak hozzá az agrárpolitikák megértéséhez. A különböző elméletek, az érdekcsoportmodell, a politikus-választópolgár-modell számos olyan tényezőre mutattak rá, amelyek segíthetnek az agrárprotekciónizmus-vizsgálatokból származó stilizált tények magyarázatában. Így valószínű, hogy az élelmiszerekre fordított kiadások aránya a fogyasztók költségvetésében, az érdekcsoportok nagysága és térbeli kiterjedtsége, az agrárpolitika bevezetése előtti relatív jövedelmi helyzet, a programokból származó holtteher-veszteségek, az adott ország mezőgazdasági termékekből származó kereskedelmének státusa (importőr vagy exportőr) – mind az agrárpolitika jellemzőinek fontos meghatározói. Az empirikus vizsgálatok azonban nem vezettek megnyugtató eredményre abban a tekintetben, hogy a fenti tényezőknek mekkora a súlya az agrárpolitika megformálásában. Az elméletekből származó hipotézisek alól túl sok kivételt találtak az empirikus vizsgálatok, valamint számos jelenség továbbra is magyarázatra vár, ugyanakkor még nem rendelkezünk olyan teóriával, amely a különböző tapasztalatokat egységbe tudná fogni.

Irodalom

- ABLER, D. G. [1989]: Vote Trading on Farm Legislation in the U. S. House. *American Journal of Agricultural Economics*, 71. évf. 583–591. o.
- ABLER, D. G. [1991]: Campaign Contributions and House Voting on Sugar and Dairy Legislation. *American Journal of Agricultural Economics*, 71. évf. 583–591. o.
- ALSTON, L. J.–HATTON, T. J. [1991]: The Earning Gap Between Agricultural and Manufacturing Laborers, 1925–1941. *Journal of Economic History*, 51. évf. 83–100. o.

- ANDERSON, K.–HAYAMI, Y. (szerk.) [1986]: *The Political Economy of Agricultural Protection: East Asia in International Perspectives*. Allen and Unwin, Sidney.
- ANDERSON, K. [1995]: Lobbying Incentives and the Pattern of Protection in Rich and Poor Countries. *Economic Development and Cultural Change*, 43. évf. 2. sz. 401–423. o.
- ANTLE, J. M. [1996]: Why Is World Agriculture Still in Disarray? Megjelent: *Antle, J. M. – Sumner, D. A.* (szerk.): *The Economics of Agriculture*. Volume 2. Papers in Honor of D. Gale Johnson. University of Chicago Press, 400–420. o.
- BABCOCK, B.–CARTER, C. A.–SCHMITZ, A. [1990]: The Political Economy of U. S. Wheat Legislation. *Economic Inquiry*, 335–353. o.
- BALE, M.–LUTZ, E. [1981]: Price Distortions in Agriculture and Their Effects: An International Comparison. *American Journal of Agricultural Economics*, 63. évf. 8–22. o.
- BALISACAN, A. M.–RAUMASSET, J. M. [1987]: Public Choice of Economic Policy: The Growth of Agricultural Protection. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 123. évf. 232–248. o.
- BARDHAN, P. K. [1990]: A Symposium on the State and Economic Development. *Journal of Economic Perspectives*, 4. évf. 3–8. o.
- BARKER, J. [1985]: Gaps in the Debates about Agriculture in Senegal, Tanzania and Mozambique. *World Development*, 13. évf. 59–76. o.
- BARKLEY, A. P. [1996]: Are Politicians Addicted to Agricultural Protection? A Dynamic Model of Political Economy. Megjelent: *Antle, J. M.–Sumner, D. A.* (szerk.): *The Economics of Agriculture*. Volume 2. Papers in Honor of D. Gale Johnson. University of Chicago Press, Chicago, 244–262. o.
- BATES, R. H. [1981]: *Markets and States in Tropical Africa*. University of California Press, Berkeley.
- BATES, R. H. [1988]: Governments and Agricultural Markets in Africa. Megjelent: *Bates, R. H.* (szerk.): *Toward a Political Economy of Development. A Rational Choice Perspective*. University of California Press, Berkeley, 331–358. o.
- BATES, R. H.–ROGERSON, W. P. [1980]: Agricultural in Development: A Coalitional Analysis. *Public Choice*, Vol. 35. 513–527. o.
- BECKER, G. S. [1983]: Competition among Pressure Groups for Political Influence. *Quarterly Journal of Economics*, 98. évf. 371–400. o.
- BECKER, G. S.–MURPHY, K. M. [1988]: A Theory of Rational Addiction. *Journal of Political Economy*, 96. évf. 675–700. o.
- BEGHIN, J. C.–KHERALLAH, M. [1994]: Political Institutions and International Patterns of Agricultural Protection. *Review of Economics and Statistics*, LXXVI. évf. 3. sz. 482–489. o.
- BRAVERMAN, A.–GUASCH, J. L. [1986]: Rural Credit Markets and Institutions in Developing Countries: Lessons for Policy Analysis from Practice and Modern Theory. *World Development*, 14. évf. 1253–1267. o.
- BROOKS, J. [1995]: The Economic Polity of Farm Policy: Comment. *Journal of Agricultural Economics*, 45. évf. 3. sz. 398–402. o.
- BROOKS, J. [1996]: Agricultural Policies in OECD Countries: What Can We Learn from Political Economy Models. *Journal of Agricultural Economics*, 47. évf. 3. sz. 366–389. o.
- BULLOCK, D. S. [1992]: Objectives and Constraints of Government Policies: The Countercyclicity of Transfers to Agriculture. *American Journal of Agricultural Economics*, 74. évf. 617–629. o.
- BYERLEE, D.–SAIN, G. [1986]: Food Pricing Policies in Developing Countries: Bias Against Agriculture or for Urban Consumers? *American Journal of Agricultural Economics*, 68. évf. 961–969. o.
- CARTER, C.–FAMINOW, B.–LYONS, R. M. A.–PETERS, E. [1990]: Causes of Intervention in Canadian Agriculture. *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 38. évf. 785–795. o.
- COCHRANE, W. W.–RUNGE, F. C. [1992]: *Reforming Agricultural Policy*. Iowa State University Press, Ames.
- CONNOR, J. M. [1988]: *Food Processing: An Industrial Powerhouse in Transition*. Lexington Books, Lexington.
- DOWNES, A. [1957]: *An Economic Theory of Democracy*. Harper and Row, New York.
- GARDNER, B. L. [1987]: Causes of U. S. Farm Commodity Programs. *Journal of Political Economy*, 95. évf. 290–310. o.

- GARDNER, B. L. [1992]: Changing Economic Perspectives on the Farm Problem. *Journal of Economic Literature*, 30. évf. 62–101. o.
- GORTER, H. DE-SWINNEN, J. F. M. [1993]: Why Small Groups and Low Income Sectors Obtain Subsidies: The “Altruistic” Side of a “Self-Interested” Government. *Economics and Politics*, 5. évf. 3. sz. 285–293. o.
- GORTER, H. DE-TSUR, Y. [1991]. Explaining Price Policies Bias in Agriculture: The Calculus of Support Maximizing Politicians. *American Journal of Agricultural Economics*, 73. évf. 1244–1254. o.
- GORTER, H. DE-SWINNEN, J. F. M.. [1994]: The Economic Polity of Farm Policy. *Journal of Agricultural Economics*, 45. évf. 3. sz. 312–326. o.
- GORTER, H. DE-SWINNEN, J. F. M. [1995]: The Economic Polity of Farm Policy: Reply. *Journal of Agricultural Economics* 46. évf. 3. sz. 403–414. o.
- HARVEY, D. [1982]: National Interest and the CAP. *Food Policy*, 174–190. o.
- HAYAMI, Y. [1986]: The Roots of Agricultural Protection. Megjelent: *Anderson, K. – Hayami, Y.* (szerk.): *The Political Economy of Agricultural Protection: East Asia in International Perspectives.* Allen and Unwin, Sidney.
- HAYAMI, Y. [1988]: *Japanese Agriculture Under Siege.* St. Martin’s Press, New York.
- HONMA, M.–HAYAMI, Y. [1986a]: The Determinants of Agricultural Protection Levels: An Econometric Analysis. Megjelent: *Anderson, K.–Hayami, Y.* (szerk.): *The Political Economy of Agricultural Protection: East Asia in International Perspectives.* Allen and Unwin, Sidney, 39–49. o.
- HONMA, M.–HAYAMI, Y. [1986b]: The Structure of Protection in Industrial Countries. *Journal of International Economics*, 20. évf. 115–129. o.
- KINSEY, J.–NDAYISENGA, F. [1994]: Food Processors: Lobbying Activity and Farm Policy. Staff Papers P94-25 Department of Agricultural and Applied Economics, University of Minnesota.
- KRUEGER, A. O. [1992]: *The Political Economy of Agricultural Pricing Policy.* Vol. 5. John’s Hopkins University Press, Baltimore.
- LINDERT, P. H. [1991]: Historical Patterns of Agricultural Policy. Megjelent: *Timmer, P. C.* (szerk.): *Agriculture and the State. Growth, Employment and Poverty in Developing Countries.* Cornell University Press, Ithaca, 29–83. o.
- MILLER, T. C. [1991]: Agricultural Price Policies and Political Interest Group Competition. *Journal of Policy Modelling*, 13. évf. 489–513. o.
- MUNK, K. J. [1994]: Explaining Agricultural Policy. *European Economy*, 4. sz. EC Agricultural Policy for the 21st Century. 93–125. o.
- NEWBERY, D.–STERN, N [1987]: *The Theory of Taxation for Developing Countries.* World Bank, New York.
- OECD [1995]: *The Uruguay Round: A Preliminary Evaluation of the Impact of the Agreement on Agriculture in the OECD.* OECD, Párizs.
- OLSON, M. [1985]: Space, Organisation and Agriculture. *American Journal of Agricultural Economics*, 67. évf. 928–937. o.
- OLSON, M. [1986]: The Exploitation and Subsidisation of Agriculture in the Developed and Developing Countries. Megjelent: *Maunder, A.–Renborg, U.* (szerk.): *Agriculture in a Turbulent World,* Aldershot, Gower, 49–59. o.
- OLSON, M. [1990]: The Exploitation and Subsidisation of Agriculture: There is an Explanation. *Choices*, 5. évf. 8–11. o.
- PAARLBERG, R. [1989]: The Political Economy of American Agricultural Policy. *American Journal of Agricultural Economics*, 71. évf. 1157–1164. o.
- REVEL, A.–RIBOUD, CH. [1986]: *American Green Power.* John’s Hopkins University Press, Baltimore.
- SARKER, R.–MEILKE, K.–HOY, M. [1993]: The Political Economy of Systematic Government Intervention in Agriculture. *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 41. évf. 289–309. o.
- SCHAFFER, J. D. [1989]: Selective Perceptions and Politics of Agricultural Policy. Megjelent: *Kramer, C. S.* (szerk.): *The Political Economy of U. S. Agriculture: Challenges for the 1990s.* Resource for Future, Washington D. C. 61–77. o.

- SCHULTZ, T. W. (szerk.) [1978]: Distortions of Agricultural Incentives. Indiana University Press, Bloomington.
- SWINNEN, J. F. M. [1994]: A Positive Theory of Agricultural Protection. American Journal of Agricultural Economics, 76. évf. 1–14. o.
- TIMMER, P. C. (szerk.) [1991]: Agriculture and the State. Growth, Employment and Poverty in Developing Countries Cornell University Press, Ithaca, 29–83. o.
- TOLLEY, G.–THOMAS, V.–NASH, J.–SNYDER, J. [1996]: What We Know About Agricultural Prices: Policies, Politics and Supply. Megjelent: *Antle, J. M.–Sumner, D. A.* (szerk.): The Economics of Agriculture. Volume 2. Papers in Honor of D. Gale Johnson. University of Chicago Press, 121–155. o.
- TRACY, M. [1989]: Governments and Agriculture in Western Europe 1880–1980. Harvester-Wheatsheaf, London.
- TREFLER, D. [1993]. Trade Liberalisation and the Theory of Endogeneous Protection. Journal of Political Economy, 101. évf. 138–160. o.
- TYERS, R.–ANDERSON, K. [1992]: Disarray in World Food Markets: A Quantitative Assessment. Cambridge University Press, Cambridge.
- VESENKA, M. H. [1989]: Economic Interest and Ideological Conviction. A Note on PACs and Agricultural Acts. Journal of Economic Behavior and Organization, 12. évf. 259–263. o.
- WIEBELT, M.–HERRMANN, R.–SCHENCK, P.–THIELE, R. [1992]: Discrimination Against Agriculture in Developing Countries? J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen
- WORLD BANK [1986]: World Development Report 1986. Oxford University Press, New York.